

УДК 069.1(477):94:323.282(477)"19"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215328

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, вул. Козельницька, 4, м. Львів, Україна, індекс 79026; провідний науковий співробітник Комунального закладу Львівської обласної ради «Львівський історичний музей», пл. Ринок, 6, м. Львів, Україна, індекс 79008 (l.khakhula@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/B-9306-2019>

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, Україна, індекс 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

ScopusID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Бібліографічний опис статті: Хахула, Л., & Ільницький, В. (2020). Сучасні українські музейні наративи як чинники детравматизації пам'яті про тоталітаризми ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/45, 347–370. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215328>.

**СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ МУЗЕЙНІ НАРАТИВИ
ЯК ЧИННИКИ ДЕТРАВМАТИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО ТОТАЛІТАРИЗМИ ХХ ст.**

Анотація. Музеї як носії пам'яті та місця формування національної свідомості конструюють свій переказ з допомогою

© Любомир Хахула, Василь Ільницький, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

нарративів – певної розповіді-історії про минулі події. **Метою статті** є аналіз практик інструменталізації історичного знання про Другу світову війну та тоталітарні репресії середини ХХ ст. через пропагандивно-музейну діяльність в СРСР (на прикладі Меморіального комплексу «Український державний Музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.»), а також представлення головних аспектів подолання репресивно-тоталітарної спадщини львівськими музеями (Музей визвольної боротьби України, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейний комплекс «Територія терору»). **Методологічною основою** дослідження стала теорія Яна Ассмана про індивідуальну, комунікативну та культурну пам'ять. Застосований історико-культурний підхід передбачає не верифікацію історичних подій та фактів у музейних експозиціях, а дослідження музейно-виставкової діяльності як історичного і культурного феномена, його ролі у творенні новітніх політик пам'яті в Україні. **Наукова новизна** статті полягає у критичному аналізі раніше не досліджених аспектів діяльності музеїв як національних інституцій культури із просвітницькою місією. Встановлено, що мапа колективної пам'яті українців про війну та репресії середини ХХ ст. складається із часто несумісних нарративів. Інтеграція української культурної пам'яті з європейськими історичними інтерпретаціями відбувається у повільний й непослідовний спосіб. У результаті проведеного дослідження зроблено **висновки**. Багатолітній період «забуття з примусу», а також агресивна антиукраїнська політика пам'яті Радянського Союзу залишили по собі гібридні історичні нарративи про репресивну політику 1939–1953 рр. в українській історії. У перші десятиліття незалежності України радянська ідеологічна спадщина відображалася в діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Її ознаками були інструменталізація досвіду війни під впливом актуальних політичних подій, несміливі спроби антропологізації війни. Сучасний «Національний музей історії України в Другій світовій війні» від часу утворення в 1974 р. і до сьогодні пройшов дві «нарративні зміни» – першу «лагодження радянської розповіді» в половині 1990-х рр., і другу – «україноцентричної антропологізації нарративу» після 2015 р. Останні зміни надалі тривають і є доказом «важкості переосмислення дотихчасових уявлень про війну». Відмінний мнемонічний нарратив представляли музеї західної частини України. Відмова від імперсько-радянських зразків одразу після проголошення незалежності, формування колективної свідомості українців як

проти ваги російській загрозі, консолідація навколо історичних травм та пошуки шляхів її подолання були притаманні трьом львівським музеям, створеним на початку XXI ст.: Музею визвольної боротьби України, Національному музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейному комплексу «Територія терору».

Ключові слова: *наратив; інституції культури; репресії; Друга світова війна; культурна пам'ять.*

Liubomyr KHAKHULA

PhD (History), Senior Researcher, Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 4 Kozelnytska Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026; Leading Researcher, Municipal Institution of the Lviv Regional Council «Lviv Historical Museum», 6 Rynok Sq., Lviv, Ukraine, postal code 79008 (l.khakhula@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/B-9306-2019>

Vasyl ILNYTSKYI

PhD hab. (History), Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100; Associate Professor, Department of Mobilization, Personnel and Human Resources Management and Defense Planning, Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy, 32 Heroyiv Maydana Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

ScopusID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

To cite this article: Khakhula, L., & Ilnytskyi, V. (2020). Suchasni ukrainski muzeini naratyvy yak chynnyky detravmatyzatsii pam'ati pro totalitaryzmy XX stolittia [Present-day Ukrainian museum narratives as factors of detraumatization of the memory of the XX century totalitarianisms]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 347–370. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215328> [in Ukrainian].

**PRESENT-DAY UKRAINIAN MUSEUM NARRATIVES
AS FACTORS OF DETRAUMATIZATION
OF THE MEMORY OF THE XX CENTURY
TOTALITARIANISMS**

Summary. Museums, as a storage of memory and places of national consciousness shaping construct their exposition through narratives – a certain story about historical events. **The purpose of the article** is to analyze the practices of instrumentalization of historical knowledge about the World War II and totalitarian repressions of the mid-twentieth century. The object of study is propaganda in museum activities in the USSR (on the example of the Memorial Complex "Ukrainian State Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945"), as well as experience of presenting the main aspects of overcoming the repressive and totalitarian heritage of Lviv museums (The Museum of the Liberation Struggle of Ukraine, The National Museum-Memorial of Victims of the Occupation Regimes "The Prison on Łącki Street", The Museum complex "Territory of Terror"). **The research methodology** is based on Jan Assmann's theory of individual, communicative and cultural memory. The applied historical and cultural approach allows not to involve verification of historical events and facts in museum exhibitions but analyze museum activities as a historical and cultural phenomenon, its role in creating the latest politics of memory in Ukraine. **The scientific novelty** of the article lies in the critical analysis of previously unexplored aspects of the activities of museums as national cultural institutions with an educational mission. It was proved that the map of the collective memory of Ukrainians about the war and repressions of the middle of the twentieth century consists of often mutually exclusive narratives. The integration of Ukrainian cultural memory with European historical interpretations is slow and inconsistent. As a result of the study, **conclusions** were drawn. The long period of "compulsory oblivion" as well as the aggressive anti-Ukrainian policy of the memory of the Soviet Union caused hybrid historical narratives about the repressive policies of 1939–1953 in Ukrainian history. In the first decades of Ukraine's independence, the Soviet ideological burden was reflected in the activities of the Memorial Complex "National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945" which peculiarities were the instrumentalization of the experience of war under the influence of current political events and timid attempts to anthropologize the war. Present-day The National Museum of History of Ukraine in the Second World War has undergone two narrative changes

since its foundation in 1974 – the first, "fixing the Soviet narrative" in the mid-1990s, and the second, "Ukrainian-centric anthropologizing of the narrative" after 2015. The latest changes continue and are proof of the difficulty of changing the hitherto perceptions of war. The museums of the western part of Ukraine represented a different mnemonic narrative. The abandonment of imperial-Soviet models immediately after the proclamation of independence, the formation of the collective consciousness of Ukrainians as a counterweight to the Russian threat, consolidation around historical traumas and finding ways to overcome it was characteristic of three Lviv museums created at the beginning of the XXI century – The Museum of the Liberation Struggle of Ukraine, The National Museum-Memorial of Victims of the Occupation Regimes "The Prison on Łacki Street", The Museum complex "Territory of Terror".

Key words: *narrative; cultural institutions; repression; World War II; cultural memory.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття у публічному просторі України зростає роль музеїв як носіїв пам'яті та місць формування національної свідомості. Залучення музейних інституцій до державного календаря історичних свят, відкриття історично-актуальних виставок, особливо присвячених історії ХХ ст., викликає зацікавлення музеями у дослідників культурної пам'яті. Особливий інтерес для вчених становлять музеї, присвячені трагічним подіям середини ХХ ст. – періоду Другої світової війни та повоєнних років у контексті домінації тоталітарних практик. Вивчення інституційного досвіду та виставкових нарративів сучасних українських музеїв, присвячених репресивним діям сталінського і гітлерівського режимів, є важливою складовою для формування національної політики пам'яті задля консолідації українського суспільства, його інтеграції в європейський комеморативний, а відтак політичний, простір.

Поняття музейного наративу увійшло до наукового апарату наприкінці ХХ ст. як вираження домінування тенденцій залучення новітніх технічних досягнень до побудови експозицій. Наративні музеї не лише збирають, консервують, зберігають чи популяризують історичні артефакти, але й творять певну історію-розповідь. Наративний музей працює з такою категорією, як нематеріальна спадщина, спрямований на появу суспільної дис-

кусії навколо порушених в експозиції питань, передаючи знання і через відчуття, і через емоції (Folga-Januszewska & Kowal, 2019, s. 49–50).

Аналіз останніх досліджень. Найновіші дослідження музейних наративів здійснюються з різних перспектив – історичної, культурологічної, соціологічної, економічної. Поширений серед дослідників культурологічний напрям ґрунтується на теорії Яна Ассмана про три види колективної пам'яті: індивідуальну, комунікативну, культурну (Assmann, 2008). В останні роки низку розвідок про музейні інституції, присвячені спадщині тоталітаризму, опублікували польські дослідники (Kobielska, 2016; Bugumił & Wawrzyniak, 2010, s. 3–21; Bugumił, 2011, s. 149–170; Żychlińska, 2013, s. 39–55; Korzeniewski, 2015, s. 105–138). В Україні вийшли студії Валентини Хархун про спадщину комунізму в українських та польських музеях (Хархун, 2015, с. 16–32; Хархун, 2016, с. 75–86). У 2017–2019 рр. тривав спільний українсько-литовський проєкт «Музей як простір полілогу домінуючих та альтернативних наративів: від теорії до практики», результатом якого стала публікація, присвячена правовим, теоретичним, методологічним та практичним аспектам діяльності історичних музеїв України і Литви як місць конструювання суспільно-політичних дискурсів й наративів на пострадянському просторі (Шермукшніте та ін., 2019). Водночас сучасна українська соціогуманітаристика відчуває брак досліджень проблеми репрезентації у музеях травми репресивно-каральної політики в Україні 1939–1953 рр., а також головних аспектів пошуку шляхів детравматизації українського суспільства.

Мета статті. Метою пропонованої статті є аналіз практик інструменталізації історичного знання про трагедію середини ХХ ст. через пропагандивно-музейну діяльність у роках СРСР (на прикладі Меморіального комплексу «Український державний Музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.»), а також представлення головних аспектів подолання репресивно-тоталітарної спадщини львівськими музеями (Музей визвольної боротьби України, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейний комплекс «Територія терору»).

Результати досліджень. Теорія культурної пам'яті передбачає наявність матеріальних або ритуальних носіїв, які її утворюють (Saryusz-Wolska, 2014, s. 337). Такими носіями головно є слово та письмо як культурні контексти пам'яті, а також їх місце в суспільних та ідеологічних процесах. Музеї, а особливо історичні, завжди виступають відображенням домінантних моделей мислення, панівних ідеологій, переконань творців музейних експозицій про себе і навколишній світ (Kavanagh, 1990, p. 5). Їхній статус місць «ретрансляції історичного наративу і конструювання колективної пам'яті» сприяє популяризації історичних дискурсів та поширенню історичного знання через едукативні програми (Zubrzycki, 2014, s. 24).

В останні десятиліття у процесі реалізації політик пам'яті зросло значення музеїв, що розкривають травму тоталітаризмів середини ХХ ст. Після розпаду СРСР розрахунок із тоталітарним минулим став предметом експозицій низки музеїв Центрально-Східної Європи. Створено Дім терору в Будапешті (2002), Музей Варшавського повстання у Варшаві (2004), Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові (2009), Музей окупацій та боротьби за свободу у Вільнюсі (2011) та ін. Наративи змінили й такі важливі місця пам'яті, як колишні концтабори.

Слід відзначити, що трагічний період 1939–1953 рр. залишається одним із легітимізаційних міфів сучасної України. Після проголошення незалежності у 1991 р. ідеологічна спадщина Радянського Союзу продовжувала сильно впливати на суспільні настрої великої частини українців. Наприклад, сконструйований в брежневський період міф «Великої вітчизняної війни» був інтегрований в новий український наратив війни в дещо гуманізованій формі, яка передбачала засудження радянського керівництва і командування та акцентування досвіду звичайних людей (Портнов, 2010, с. 30). Відтак в Україні кристалізувалася тенденція до т. зв. «конкуренції пам'яті»: «Ніде так не проявилися суперечки і напруження між індивідуальним пам'ятанням та офіційною інсценізацією пам'яті на користь режиму, як в колишніх республіках Радянського Союзу, які в 1990-х рр. здобули державний суверенітет. В особливій ситуації перебувала Україна, друга з огляду на важливість радянська республіка, яка була важливим театром

воєнних дій й заплатила велику ціну втрат, підрахованих до 6 млн. осіб. Ніде в Європі не триває зараз так сильна конкуренція між пам'яттю про гітлерівські звірства та спогадами про сталінську жорстокість, як у вільній від 1991 р. Україні. Лише сьогодні появились умови для спільної і/чи різнорідної роботи над пам'яттю про війну» (Wolff-Powęska, 2005, s. 16).

На початку 1990-х рр. інтелектуальним спадкоємцем радянської інтерпретації Другої світової війни залишався київський Меморіальний комплекс «Український державний Музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Ідея створення такої інституції зародилася, ще в роки війни, коли в червні 1943 р. Політичне бюро ЦК КПУ вирішило утворити «Музей Вітчизняної війни українського народу», метою якого мала бути демонстрація «героїчної боротьби українського народу в тісному зв'язку з народами СРСР за свою соціалістичну батьківщину, за Радянську Україну, проти німецько-фашистським загарбників» (*Музей війни народної*, 1999, с. 53). Чергові ініціативи з організації музею з'явилися наприкінці 1960 – початку 1970-х рр. Наближаючись до 30-ї річниці «Великої перемоги», партійне керівництво УРСР пришвидшило процес інституціоналізації музею героїчного характеру В березні 1974 р. рішенням Політбюро ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР утворено «Український державний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.», проєкт якого музею передбачав також будівництво Меморіального комплексу на схилах Дніпра в районі Печерська. У 1976–1981 рр. згідно з проєктом скульптора Євгена Вучетіча і архітектора Євгена Стамо збудовано велетенський комплекс з пропагандистською вимовою (радянський героїчний наратив Музею доповнили великі скульптури довкола будинку – барельєф «Захист Дніпра», чаша «Вогонь слави», алея міст-героїв, а також 62-метрова скульптура «Мати–Батьківщина»).

«Український державний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.» урочисто відкрито разом з Меморіальним комплексом 9 травня 1981 р. в присутності генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва та партійних діячів найвищого рівня Радянського Союзу («Пусть на земле», 1981). Саме з ініціативи Л. Брежнєва, ще в 1965 р. запроваджено святкування 9 травня як «Дня Перемоги» (Гриневич, 2005).

Музей був прикладом формування історичного міфу «Великої Перемоги» радянського народу над «темними силами імперіалізму» та «фашистською чумою». У виступі на урочистості Л. Брежнєв сказав: «Пам'ятаймо солдатів наших союзників із антигітлерівської коаліції. Але головний тягар в війні ліг на долю радянської людини» («Подвигу жить в веках», 1981, с. 24). Головно мілітарна експозиція була підпорядкована радянській парадигмі інтерпретації війни як «віроломної атаки фашистської Німеччини на СРСР», «визвольної боротьби народу проти нацистських загарбників», «перемоги всілякою ціною» та ін. Маючи оригінальні музейні артефакти, культурна інституція постала головню як музей, що славив воєнні зусилля Радянського Союзу і організаційну роль Комуністичної партії у визволенні народів СРСР від окупації («Мемориал над Дніпром», 1985).

Певні зміни в Музеї відбулися в першій половині 1990-х рр. 1996 р. Указом Президента України Леоніда Кучми Меморіальний комплекс отримав статус національного, що привело до зміни назви – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Двома роками раніше було відкрито оновлену експозицію, яка дещо згладжувала «радянську інтерпретацію війни», була позбавлена частини ідеологічних шаблонів, але не виходила за рамки союзної ідеологічної концепції. У рецензії виставки, її співавтори – директор Музею Олександр Артёмов та керівник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України Михайло Коваль так інтерпретували місце війни в культурно-меморіальному ландшафті України: «Війна проти агресора була головним звершенням покоління тридцятих – сорокових років, яке в уявленні цього покоління перекривало всі разом узяті збочення і провини сталінського тоталітаризму тих часів, звершенням, яке водночас тією чи іншою мірою було успадковане наступними поколіннями, нашими сучасниками. (...) Експозиція повернула справжній образ війни – народної, де пріоритетною темою є вирішальна роль в війні широких народних мас» (Артёмов & Коваль, 1994, с. 150–151).

На думку польського історика Павла Махцевича, у 2008–2017 рр. директора Музею Другої світової війни в Гданську, «українізація» музейного наративу київського Музею, наголос на представленні перебігу Великої вітчизняної війни на території

України, виявилися складними для реалізації, адже над музейним колективом «тяжело бачення загальнорадянської історії» (Mach-sewicz, 2017, s. 74). Одним із вирішень «радянської дилеми» стало визнання факту початку Другої світової війни 1 вересня 1939 р., але виокремлення періоду 22 червня 1941 р. – 9 травня 1945 р. як часу, коли, внаслідок нападу Німеччини на територію Радянського Союзу, Друга світова війна стала війною «визвольною, справедливою, Вітчизняною» (Легасова, 1999, с. 9).

Водночас під впливом публічних дискусій кінця 1990 – початку 2000-х рр., музейний колектив щоразу більше усвідомлював нові виклики – необхідність представлення трагедії інших народів на території України (в 2001 р. Музей спільно із Загальноукраїнським Єврейським Конгресом організували виставку про трагедію в Бабиному яру (Ільге, 2006, с. 15), потребу опрацювання проблем боротьби УПА проти Червоної Армії, Волинської трагедії 1943 р., повоєнних сталінських репресій. Названі аспекти у жодний спосіб не були висвітлені на виставках «Національного музею історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». У виданому 2013 р. путівнику, музейна експозиція була описана так: «Документальні і реліквійні матеріали достовірно показують початок Великої Вітчизняної війни, зокрема: катастрофічні для Червоної армії оборонні бої, відступ, втрати, героїзм і трагедію народу. (...) Експозиція свідчить про антилюдські плани і цілі нацизму, показує злочини гітлерівців проти мирних мешканців, злочинства щодо військовополонених, переконливо підкреслює подвиг Червоної армії, її всевітньо-історичне значення» (Фомина & Филатова, 2013, с. 17).

Важливі зміни в інституції культури відбулися у рамках декомунізаційних змін української публічної простору, коли в 2015 р. з назви Музею прибрано радянську ідеологічну конструкцію «Велика вітчизняна війна» і замінено на «Друга світова війна». Працівники «Національного музею історії України в Другій світовій війні» (нова назва інституції від 2015 р.) розпочали змінювати головну експозицію відповідно до принципів україноцентризму, проявом чого є нова періодизація війни («Україноцентричність головної експозиції», 2017). Запропонована Українським інститутом національної пам'яті періодизація Другої світової війни відображена в назвах залів, доповнених «українськими» вітринами.

Термінологічно запроваджено нові назви: «німецько-радянська війна» замість «Велика вітчизняна війна», або «вигнання з України нацистських окупантів» замість «визволення України від фашистських загарбників» («Методичні матеріали», 2015). Після російської агресії в Україні, Музей ініціював низку проєктів, пов'язаних з бойовими діями у східних областях України. На території Меморіального комплексу виставлено трофеї – російську бойову техніку. Музей як культурна інституція стає частиною сучасного українського переказу: перед оглядом головної експозиції відвідувачі потрапляють на виставку «На лінії вогню», підготовлену в рамках проєкту «Український схід», приуроченого до Дня героїв Небесної сотні і «присвяченого звитязі та жертвовності патріотів України, які наразі на східних теренах нашої держави відстоюють її суверенітет та територіальну цілісність» («Національний музей історії України», 2020).

З одного боку, музей розвивається в традиційному напрямі представлення української національної перспективи Другої світової війни, подібно як московський «Центральный музей Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» славить «російський і радянський тріумф над Рейхом», чи ново-орлеанський «The National World Museum» представляє американський досвід війни. З іншого – київський музей показує те, як «увічнення війни змінюється під впливом актуальних подій, і одночасно як важко змінити попередні уявлення про неї» (Machcewicz, 2017, s. 75–76).

Аналізуючи музейно-виставковий простір України, дослідники Іван Хома та Василь Банах визначили десять головних ідейно-сміслових наративів, присутніх у ньому: радянський, російський, імперський, колоніальний, національний, державницький, локальний, ліберальний та позитивістський (Шермукшніте та ін., 2019, с. 117–136). Народно-націоналістична інтерпретація періоду 1939–1953 рр. як періоду жертвовної боротьби за державність залишалася окремим різновидом української «поділеної пам'яті» (Гриневич, 2005). Її антирадянський і націоналістичний зміст культивували українські суспільно-політичні діячі і комбатанти на еміграції, а також значна частина мешканців західноукраїнських областей. На початку 1990-х рр. тут запроваджено національну топографію як антитезу радянській культурі пам'яті (Wilfried, 2006, p. 56). Через інтерпретацію історії ОУН і УПА, а також

делегітимізацію міфу «Великої вітчизняної війни» частина українських еліт сформувала нове інтегральне бачення української історії. Відтак з початком 1990-х рр. в Західній Україні домінували «націоналістичні пам'ятники і музеї, присвячені героям ОУН і УПА, а також іншим подіям ХХ ст., засадничим для візії «національної історії» (Ільге, 2006 с. 15). Наприклад, у карпатському містечку Яремче утворений наприкінці 1960-х рр. Музей партизанської слави ім. Ковпака у 1993 р. перетворено на Карпатський крайовий музей визвольних змагань. Згодом у 2007 р. музей перейменовано на Яремчанський музей етнографії та екології Карпатського краю.

У Львові, місті яке мало особливе значення для конструювання націоналістичного міфу (велика частина діячів була пов'язана з містом, тут 22 червня 1941 р. проголошено Акт відновлення Української Самостійної Соборної Держави), музейні зміни настали одразу після 1991 р. 1993 р. у Львівському історичному музеї утворено Відділ історії визвольних змагань України, співробітники якого «збирали музейні предмети та готували науково-методичне підґрунтя для відображення музейними засобами основних етапів національного державотворення» (Бойко, 2017, с. 338). Водночас діяльність колективу відділу була спрямована на організацію окремого музею, присвяченою «визвольній боротьбі» українського народу. Ініціатива утворення музею передбачала висвітлення «жертвовного і героїчного шляху української нації до здобуття власної держави» через представлення «історії української державності від початку ХХ ст. – від перших формувань УСС – і до Акту проголошення незалежності України у 1991 році» (Архів КЗ ЛОР «ЛІМ», Концепція, 2008, арк. 1). Подібно до київського музею, львівський теж мав військово-історичних характер з наголосом на українському військовому визвольному чині.

У 2004 р. рішенням Львівської міської ради майбутньому музею надано в оренду на 50 років будинок на вул. Лисенка, 23а, пам'ятку архітектури, збудовану в 1789 р. на потреби львівського Куркового братства. Після Другої світової війни будинок належав Ансамблю пісні і танцю Прикарпатського військового округу Червоної Армії. Після ремонту в залах палацу за проектом українського художника Ореста Скопа відкрито постійно діючу музейну

експозицію. Варто додати, що значна частина експонованих пам'яток була переказана Львівському історичному музею у 1940–1945 рр. після ліквідації Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а також зібрана співробітниками у 1994–2012 рр.

Музей визвольної боротьби України урочисто відкрито 14 жовтня 2012 р., в символічну дату для українського календаря пам'яті – день утворення Української Повстанської Армії, від 2014 р. державне свято – День захисника України. Головним мотивом постійної експозиції є розповідь про чинну боротьбу проти окупантів: «Пам'ятки експозиції Відділу допомагають відвідувачам краще зрозуміти складні і трагічні сторінки нашої історії, ту жертвовність кращих синів та дочок нашої нації, які, незважаючи на всі перешкоди, боролись, гинули, але не встали на коліна перед ворогом і здобули Українську Державу» («Музей визвольної боротьби України», 2020).

Музей був збудований за тематико-хронологічним принципом, тому події ХХ ст. тісно пов'язані із діяльністю українських незалежницьких інституцій. Про початок Другої світової війни йдеться в залі «Діяльність УВО і ОУН в міжвоєнний період», де показано процес «приєднання західноукраїнських земель до СРСР, головні репресії НКВД проти цивільного населення та українських незалежницьких сил Західної України» (Архів КЗ ЛОР «ЛІМ», Тематико-експозиційний план, арк. 68). Головним мотивом періоду Другої світової війни є частина експозиції, присвячена діяльності Української Повстанської Армії. З допомогою оригінальних артефактів (головно зброї, фотографій), а також фотокопій документів показано утворення військової формації, її організаційну структуру, видавничу діяльність, систему нагород, діяльність медичної служби. На думку авторів концепції музею, «експозиційна лінія демонструє ментальні традиції українців – воїнів УПА» (Архів КЗ ЛОР «ЛІМ», Тематико-експозиційний план, арк. 1). У подібному дискурсі показано історію 14 дивізії гренадерів Ваффен СС «Галичина» – I Української дивізії Української національної армії і її головний бій проти Червоної Армії під Бродами в липні 1944 р.

Хоча після 2014 р. львівський Музей визвольної боротьби України не змінив провідного наративу, а навпаки, залишився в

головному суспільно-політичному нурті, його виставкова діяльність скерована значною мірою на вшанування останніх подій – Революції гідності 2013–2014 рр. і її героїв – Небесної Сотні. Останнім подібним проектом Музею разом з Львівською обласною державною адміністрацією є серія заходів під назвою «День народження героя Небесної сотні» та ціла низка тимчасових виставок, присвячених актуальним суспільно-політичним подіям.

Інституційна пам'ять про репресії 1939–1953 рр. отримала розвиток у діяльності Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», відкритого 2009 р. як «меморіал для наступних поколінь не як нагадування трагедії, а як символ незламності визвольної боротьби українців» («Національний музей-меморіал жертв», 2020). На місці львівського гетто (1941–1943) та пересильної тюрми № 25 (1944–1955) створюється музейний комплекс «Територія терору» для «опрацювання, збереження та передачі досвіду про тоталітарне минуле; пояснення механізмів функціонування тоталітарних ідеологій для розвитку історичної свідомості суспільства» («Музей «Територія Терору», 2020). Обидва музеї як місця пам'яті також будують свої наративи навколо ключової події – Другої світової війни. Львівське гетто не випадково є складовою частиною музейного комплексу, адже, як зауважив Джей Вінтер, саме пам'ять про Голокост дала поштовх до поширення масових практик комеморації жертв воєн, конфліктів, репресій ХХ ст. (Winter, 2007, p. 365).

Хоча розпад СРСР призвів до послаблення контролю і державної цензури над культурною діяльністю та до формування нових інтерпретацій історичного минулого, «нова дійсність не була повністю позбавленою зовнішнього впливу. Завжди залишався тиск нових сил – медій, ринкового споживачтва, а також політики пам'яті, реалізованої, що треба підкреслити, різними інституціями, пов'язаними з апаратом державної влади» (Zubrzycki, 2014, s. 24). Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» відкритий у будинку в'язниці (в міжвоєнній Польщі тюрма IV відділення Головної комендатури державної поліції; під час німецької окупації – слідча в'язниця гестапо, а у 1939–1941 рр. та 1944–1991 рр. – В'язниця № 1 та слідчий ізолятор НКВС (НКДБ)–МДБ–КДБ СРСР) неодноразово ставав у центрі процесів політичної інструменталізації

історії. Вже відкриття першої черги Музею отримало міжнародний розголос, коли тодішній голова СБУ Валентин Наливайченко у своїй промові «поставив в один ряд минулих господарів будинку: службовців польської кримінальної поліції, советського НКВС–МДБ–КГБ і німецького гестапо, таким чином прирівнявши всі три режими» (Павлишин, 2010). Майже через десятиліття в листопаді 2017 р. інтерпретація «окупації Західної України Польщею у 1918 році» завадила представнику консервативного уряду Республіки Польща, міністрові закордонних справ Вітольдові Ващиковському відвідати «Тюрму на Лонцького» («Польський міністр Ващиковський», 2017).

Польський історик Анджей Новак першою умовою успішної державної політики пам'яті назвав безперешкодну можливість пошуку історичної правди, тобто отримання якомога повнішого доступу до історичних документів, зокрема радянського періоду («Andrzej Nowak», 2015). Парадоксом українського розрахунку з радянським минулим стали слідчі дії Служби безпеки України щодо директора «Тюрми на Лонцького» Руслана Забілого та його колег-істориків у вересні 2011 р. Звинувачення у намірах розголошення державної таємниці та переслідування за професійну діяльність стали частиною повернення до політичних і наукових традицій радянського наративу. З іншого боку, тиск державного апарату на музейні інституції, зміна їх керівників з волі профільних міністрів стала частиною політичної культури і в сусідній Польщі, наприклад, у випадках Музею Другої світової війни в Гданську чи Музею історії польських євреїв «POLIN».

Ще однією особливістю музеїв «Територія терору» та «Тюрма на Лонцького» є їх автентичність як місць пам'яті «про тоталітарне минуле» і водночас освітніх платформ, створених для «пояснення механізмів функціонування тоталітарних ідеологій для розвитку історичної свідомості суспільства» («Музей «Територія Терору», 2020). Формування колективної пам'яті українського народу в процесі співпереживання трагедії понад двохсот тисяч євреїв – жертв нацистської окупації чи понад п'ятсот тисяч в'язнів пересильної тюрми № 25 є важливою ознакою інтеграції у європейський комеморативний простір.

Висновки. Трагедія українського народу середини ХХ ст., зумовлена світовою війною, репресивною політикою радянського

та нацистського тоталітарних режимів, сьогодні представлена трьома видами колективної пам'яті: індивідуальною, комунікативною, культурною. Поряд з бібліотеками, архівами, важливими агентами культурної пам'яті є музеї – культурні інституції, покликані репрезентувати історичне минуле через науково-просвітницьку та виставкову діяльність.

Багатолітній період «вимушеного забуття», а також агресивна антиукраїнська політика пам'яті Радянського Союзу залишили по собі гібридні історичні наративи про місце репресивної політики 1939–1953 рр. в українській історії. У перші десятиліття незалежності України радянська ідеологічна спадщина відображалася у діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Її ознаками були інструменталізація досвіду війни під впливом актуальних політичних подій, несміливі спроби антропологізації війни. Сучасний «Національний музей історії України в Другій світовій війні» від часу утворення в 1974 р. і до сьогодні пройшов дві «нарративні зміни» – першу «лагодження радянської розповіді» в середині 1990-х рр., і другу – «україноцентричної антропологізації нарративу» після 2015 р. Останні зміни надалі тривають і є доказом «важкості переосмислення дотихчасових уявлень про війну».

Відмінний мнемонічний нарратив представляли музеї західної частини України. Відмова від імперсько-радянських зразків одразу після проголошення незалежності, формування колективної свідомості українців як противаги російській загрози, консолідація навколо історичних травм та пошуки шляхів її подолання була притаманна трьом львівським музеям, створеним на початку ХХІ ст.: Музею визвольної боротьби України, Національному музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Музейному комплексу «Територія терору».

Важливою суспільною та науковою проблемою залишається трансформація нарративів українських музейних інституцій після Революції Гідності 2013–2014 рр. та початку російсько-української війни. Аналіз місця історичних інтерпретацій в формуванні сучасних українських політик пам'яті є актуальним та перспективним викликом для історичної науки.

Джерела та література

- Артёмов, О.С., & Коваль, М.В. (1994). Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». *Український історичний журнал*, 6, 150–151.
- Архів КЗ ЛОР «ЛІМ» – Архів Комунального закладу Львівської обласної ради «Львівський історичний музей».
- Бойко, В. (2017). Історія ЗУНР у Музеї визвольної боротьби України. О. Роман (Ред.), *Наукові записки Львівського історичного музею*, 17, 331–341.
- Гриневич, В. (2005). Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. *Неприкосновенный запас*, 2. Взято з <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/raskolotaya-pamyat-vtoraya-mirovaya-vojna-v-istoricheskom-soznanii-ukrainskogo-obshhestva.html>.
- Їльге, В. (2006). Змагання жертв. *Критика*, 5, 14–17.
- Легасова, Л.В. (1999). Головна експозиція Меморіалу: від концепції до втілення. *Музей війни народної: зб. наук. ст. (с. 5–14)*. Київ: Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років.
- Мемориал над Днепром: Путеводитель по мемориальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов»*. (1985). Киев: Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов.
- Методичні матеріали до відзначення Дня пам'яті та примирення та 70-ї річниці дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (8–9 травня 2015 р.)*. (2015). Взято з <https://old.uinp.gov.ua/news/metodichni-materiali-do-vidznachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-ta-70-i-richnitsi-dnya-perem>.
- Музей «Територія Терору»: місія*. (2020). Взято з <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/mission-statement/>.
- Музей визвольної боротьби України*. (2020). Взято з <http://www.lhm.lviv.ua/location/liberation.html>.
- Музей війни народної: зб. наук. ст. (1999)*. Київ: Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років.
- Національний музей історії України у Другій світовій війні. Архів виставок*. (2020). Взято з https://www.warmuseum.kiev.ua/ua/expositions/past_exhibitions/.
- Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»: місія*. (2020). Взято з <http://www.lonckoho.lviv.ua/muzej/misiya>.

- Павлишин, А.** (2010). Історія однієї в'язниці. Тюрма на Лонцького: чиєї правди більше? *Український тиждень*, 39. Взято з <https://web.archive.org/web/20170104054551/http://tyzhden.ua/Publication/7425>.
- Подвигу жить в веках. Торжественное открытие в городе-герое Киеве мемориального комплекса «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» 9 мая 1981 года.* (1981). Киев: Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов.
- Польський міністр Ващиковський відмовився відвідати «Тюрму на Лонцького» у Львові.* (2017). Взято з <https://www.istpravda.com.ua/short/5a005f8361703/>.
- Портнов, А.** (2010). *Упражнения с историей по-украински*. Москва: ОГИ; Полит.ру; Мемориал.
- Пусть на земле торжествует мир! Пребывание Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР товарища Л.И. Брежнева в городе-герое Киеве на торжественном открытии мемориального комплекса 9 мая 1981 г.* (1981). Москва: Политиздат.
- Україноцентричність головної експозиції Національного музею.* (2017). Взято з <https://warmuseum.kiev.ua/ua/projects/method/uacenter.pdf>.
- Фомина, В., & Филатова, Н.** (2013). *Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». Фотоальбом*. Киев: Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов.
- Хархун, В.** (2015). Музеї комунізму в контексті польської музеальної політики. *Агора. Вип. 14: Музеї та культурна дипломатія* (с. 16–32).
- Хархун, В.** (2016). Радянська спадщина як об'єкт політики пам'яті в Україні (музейний аспект). *Агора. Вип. 17: 25 років Незалежності України: витоки державотворення* (с. 75–86).
- Шермуکشніте, Р., Банах, В., Вербицька, П., Гнідик, І., Конюхов, С., Кулявічюс, С. та ін.** (2019). *У лабіринтах наративів: досвід музеїв Литви і України*: кол. моногр. Vilnius: Vilnius University Press.
- Andrzej Nowak o polityce historycznej.* (2015, 28 listopada). Pobrane z https://www.youtube.com/watch?v=-Z_9L4fE8mA.
- Assmann, J.** (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bugumił, Z.** (2011). Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 149–170.

- Bugumil, Z., & Wawrzyniak, J.** (2010). Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 3–21.
- Folga-Januszewska, D., & Kowal, P.** (2019). Definicja muzeum narracyjnego. P. Kowal & K. Wolska-Pabian (Red.), *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych* (s. 49–50). Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków: Universitas.
- Kavanagh, G.** (1990). *History Curatorship*. London: Leicester University Press.
- Kobielska, M.** (2016). *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo.
- Korzeniewski, B.** (2015). Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. J. Kałużny, A. Korzeniewska, & B. Korzeniewski (Red.), *Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015)* (s. 105–138). Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej.
- Machcewicz, P.** (2017). *Muzeum*. Kraków: Znak.
- Saryusz-Wolska, M.** (2014). Pamięć kulturowa. M. Saryusz-Wolska & R. Traba (Red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* (s. 337–338). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Wilfried, J.** (2006). The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1, 50–81.
- Winter, J.** (2007). The Generation of Memory: Reflections on the «Memory Boom» in Contemporary Historical Studies. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, 1, 363–397.
- Wolff-Powęska, A.** (2005). Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów. *Przegląd Zachodni*, 2, 3–40.
- Zubrzycki, G.** (2014). Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. R. Kostro, K. Wóycicki, & M. Wysocki (Red.), *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* (s. 13–25). Warszawa: Muzeum Historii Polski.
- Żychlińska, M.** (2013). Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego. A. Szpociński (Red.), *Przeszłość w dyskursie publicznym* (s. 39–55). Warszawa: Collegium Civitas; Instytut Studiów Politycznych PAN; Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

References

- Artomov, O.S., & Koval, M.V.** (1994). Nova ekspozytsiia memorialnoho kompleksu «Ukrainskyi derzhavnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941–1945 rr.» [New exposition of the memorial complex "Ukrainian State Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945"]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 150–151 [in Ukrainian].
- Arkhyv KZ LOR «LIM» – Arkhyv Komunalnoho zakladu Lvivskoi oblasnoi rady «Lvivskyi istorychnyi muzei» [Archive of the Municipal Institution of the Lviv Regional Council "Lviv Historical Museum"] [in Ukrainian].
- Boiko, V.** (2017). Istoriiia ZUNR u Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy [History of the Western Ukrainian People's Republic in the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine]. In O. Roman (Ed.), *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu – Proceedings of the Lviv Historical Museum*, 17, 331–341 [in Ukrainian].
- Grinevich, V.** (2005). Raskolotaya pamyat: Vtoraya mirovaya voyna v istoricheskom soznanii ukrainskogo obshchestva [Shattered Memory: World War II in the Historical Consciousness of Ukrainian Society]. *Neprikosnovennyi zapas – Inviolable Reserve*, 2. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/raskolotaya-pamyat-vtoraya-mirovaya-vojna-v-istoricheskom-soznanii-ukrainskogo-obshchestva.html> [in Russian].
- Yilhe, V.** (2006). Zmahannia zherty [Victims competition]. *Krytyka – Critics*, 5, 14–17 [in Ukrainian].
- Lehasova, L.V.** (1999). Holovna ekspozytsiia Memorialu: vid kontseptsii do vilennia [The main exposition of the Memorial: from concept to realization]. *Muzei viiny narodnoi – People's War Museum* (pp. 5–14). Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Velykoi vitchyznianoï viiny 1941–1945 rokiv [in Ukrainian].
- Memorial nad Dneprom: putevoditel po memorialnomu kompleksu «Ukrainskyi gosudarstvennyi muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov»* [Memorial over the Dnieper: A guide to the memorial complex "Ukrainian State Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945"]. (1985). Kiev: Ukrainskyi gosudarstvennyi muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov [in Russian].
- Metodychni materialy do vidznachennia Dnia pamiaty ta prymyrennia ta 70-yi richnytsi dnia peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini (8–9 travnia 2015 r.)* [Methodical materials to celebration of the Day of Remembrance and Reconciliation and the 70th Anniversary of the Victory over Nazism in the World War II (8–9 of May, 2015)]. (2015).

- Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/news/metodichni-materiali-dovidnachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-ta-70-i-richnitsi-dnya-perem> [in Ukrainian].
- Muzei «Terytorii Teroru»: misiia* [Museum «Territory of Terror»: mission]. (2020). Retrieved from <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/mission-statement/> [in Ukrainian].
- Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy* [Museum of the Liberation Struggle of Ukraine]. (2020). Retrieved from <http://www.lhm.lviv.ua/location/liberation.html> [in Ukrainian].
- Muzei viiny narodnoi* [Museum of the People's War]. (1999). Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Velykoi vitchyznianoi viiny 1941–1945 rokiv [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini. Arkhiv vystavok* [National Museum of History of Ukraine in the Second World War. Exhibition archive]. (2020). Retrieved from https://www.warmuseum.kiev.ua/ua/expositions/past_exhibitions/ [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei-memorial zhertv okupatsiinykh rezhymiv «Tiumra na Lontskoho»: misiia* [The National Museum-Memorial of Victims of the Occupation Regimes "The Prison on Łącki Street": mission]. (2020). Retrieved from <http://www.lonckoho.lviv.ua/muzej/misiya> [in Ukrainian].
- Pavlyshyn, A.** (2010). Istoriiia odniiiei viaznytsi. Tiumra na Lontskoho: chyiei pravdy bilshhe? [The story of one prison. The Prison on Łącki Street: Whose Truth Is More?]. *Ukrainskyi tyzhden – Ukrainian week*, 39. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20170104054551/http://tyzhden.ua/Publication/7425> [in Ukrainian].
- Podvig zhit v vekakh. Torzhestvennoe otkrytie v gorode-geroe Kieve memorialnogo kompleksa «Ukrainskiy gosudarstvennyy muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov» 9 maya 1981 goda* [The deed will live for ages. The solemn opening of the memorial complex "Ukrainian State Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945" in the hero-city of Kiev on May 9, 1981]. (1981). Kiev: Ukrainskiy gosudarstvennyy muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov [in Russian].
- Polyskiy ministr Vashchykovskiy vidmovyvsia vidvidaty «Tiumru na Lontskoho» u Lvovi* [Polish Minister Vashchykovsky refused to visit the Lontsky Prison in Lviv]. (2017). Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/short/5a005f8361703/> [in Ukrainian].
- Portnov, A.** (2010). *Uprazhneniya s istoriey po-ukrainski* [Exercises with history in Ukrainian]. Moskva: OGI; Polit.ru; Memorial [in Russian].

- Pust na zemle torzhestvuet mir! Prebyvanie Generalnogo sekretarya TsK KPSS, Predsedatelya Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR tovarishcha L.I. Brezhneva v gorode-geroe Kieve na torzhestvennom otkrytii memorialnogo kompleksa 9 maya 1981 g. [May peace prevail on Earth! Stay of the General Secretary of the Central Committee of the CPSU, Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR Comrade Leonid Brezhnev in the hero-city of Kiev at the opening ceremony of the memorial complex on May 9, 1981].* (1981). Moskva: Politizdat [in Russian].
- Ukrainotsentrychnist holovnoi ekspozitsii Natsionalnoho muzeiu [Ukraino-centricity of the main exposition of the National Museum].* (2017). Retrieved from <https://warmuseum.kiev.ua/ua/projects/method/uacenter.pdf> [in Ukrainian].
- Fomina, V., & Filatova, N.** (2013). *Memorialnyy kompleks «Natsionalnyy muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov». Fotoalbm [Memorial complex "National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945". Photo album].* Kiev: Natsionalnyy muzey istorii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 godov [in Russian].
- Kharkhun, V.** (2015). *Muzei komunizmu v konteksti polskoi muzealnoi polityky [Museums of Communism in the Context of Polish Museum Policy].* *Ahora. Vol. 14: Muzei ta kulturna dyplomatiia – Agora. Vol. 14: Museums and cultural diplomacy* (pp. 16–32) [in Ukrainian].
- Kharkhun, V.** (2016). *Radianska spadshchyna yak obiekt polityky pamiaty v Ukraini (muzeinyi aspekt) [Soviet heritage as an object of memory policy in Ukraine (museum aspect)].* *Ahora. Vol. 17: 25 rokiv Nezalezhnosti Ukrainy: vytoky derzhavotvorennia – Agora. Vol. 17: 25 years of Ukraine's independence: the origins of state formation* (pp. 75–86) [in Ukrainian].
- Shermukshnitie, R., Banakh, V., Verbytska, P., Hnidyk, I., Koniukhov, S., Kuliavichius, C. et al.** (2019). *U labiryntakh naratyviv: dosvid muzeiv Lytvy i Ukrainy [In the labyrinths of narratives: the experience of museums in Lithuania and Ukraine].* Vilnius: Vilnius University Press [in Ukrainian].
- Andrzej Nowak o polityce historycznej [Andrzej Nowak on historical politics].* (2015). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=Z_9L4fE8mA [in Polish].
- Assmann, J.** (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych [Cultural memory. Writing, remembering and political identity in ancient civilizations].* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

- Bugumił, Z.** (2011). Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych [A place of remembrance versus a simulation of the past – World War II at historical exhibitions]. *Kultura i Społeczeństwo – Culture and Society*, 4, 149–170 [in Polish].
- Bugumił, Z., & Wawrzyniak, J.** (2010). Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna [Destruction narratives. War trauma in the city museums of St. Petersburg, Warsaw and Dresden]. *Kultura i Społeczeństwo – Culture and Society*, 4, 3–21 [in Polish].
- Folga-Januszewska, D., & Kowal, P.** (2019). Definicja muzeum narracyjnego [Definition of a narrative museum]. In P. Kowal, K. Wolska-Pabian (Ed.), *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych – Museum and Change. The fate of narrative museums* (pp. 49–50). Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków: Universitas [in Polish].
- Kavanagh, G.** (1990). *History Curatorship*. London: Leicester University Press.
- Kobielska, M.** (2016). *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny [Polish culture of remembrance in the 21st century: dominants. The Katyn massacre, the Warsaw Uprising and martial law]*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo [in Polish].
- Korzeniewski, B.** (2015). Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989 [Changes in the image of the Second World War in Polish museums after 1989]. In J. Kałużny, A. Korzeniewska, B. Korzeniewski (Eds.), *Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015) – World War II in Cultural Memory in Poland and Germany: 70 Years Later (1945–2015)* (pp. 105–138). Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej [in Polish].
- Machcewicz, P.** (2017). *Muzeum [Museum]*. Kraków: Znak [in Polish].
- Saryusz-Wolska, M.** (2014). Pamięć kulturowa [Cultural memory]. In M. Saryusz-Wolska, & R. Traba. (Ed.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci – Modi memorandi. Lexicon of the culture of remembrance* (pp. 337–338). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR [in Polish].
- Wilfried, J.** (2006). The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1, 50–81.

- Winter, J.** (2007). The Generation of Memory: Reflections on the «Memory Boom» in Contemporary Historical Studies. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, 1, 363–397.
- Wolff-Powęska, A.** (2005). Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów [Winners and losers. World War II in the collective memory of nations]. *Przegląd Zachodni – Western Review*, 2, 3–40 [in Polish].
- Zubrzycki, G.** (2014). Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów [Between history, common memory and national mythology: challenges and opportunities for contemporary museums]. In R. Kostro, K. Wóycicki, & M. Wysocki (Eds.), *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości – History of Poland anew. New narratives of history and museum representations of the past* (pp. 13–25). Warszawa: Muzeum Historii Polski [in Polish].
- Żychlińska, M.** (2013). Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego [Heroes among the ruins. The Romantic Code as the Foundation of Polish Historical Policy on the Example of the Warsaw Uprising Museum]. In A. Szpociński (Ed.), *Przeszłość w dyskursie publicznym – The past in public discourse* (pp. 39–55). Warszawa: Collegium Civitas; Instytut Studiów Politycznych PAN; Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 08.09.2020 р.